

Валентин Вандишев, Олена Переломова

ІДЕАЛИ І ЦІННОСТІ: РЕЛІГІЙНИЙ, ФІЛОСОФСЬКИЙ І ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНИЙ ДИСКУРСИ

Valentyn M. Vandyshev, Olena S. Perelomova

Ideals and values: religious, philosophical and general cultural discourses

The problem of values and ideals is actual in all aspects of spiritual life of human. In the fundamental documents of Catholicism as well as in literary and philosophical works we find the reflection of this problem. The attention is focused on the perception of fundamental moral values in today's technical global world.

Keywords: values, ideals, world view, II Vatican cathedral, freedom, responsibility, fairness, sense of life.

Проблема цінностей і ідеалів є актуальною в усіх сферах духовного життя людини. У засадничих документах католицизму, а також у літературних та філософських творах ми знаходимо відображення цієї проблеми. Акцентовано увагу на сприйнятті засадничих моральних цінностей у сучасному технізованому глобальному світі.

Ключові слова: цінності, ідеали, світогляд, II Ватиканський собор, свобода, відповідальність, справедливість, смисл життя.

Проблема людських цінностей і ідеалів – вічна проблема. Тому й знаходить вона своє відображення як у релігійному світогляді, так і в загальнокультурному й філософському контекстах. Людські цінності й ідеали у своїх працях розглядали Василь Великий, Макарій Єгипетський, Іоанн Лествічник, Петро Могила – визначні церковні діячі минулого. Пізніше до них звертались Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло

Драгоманов, Дмитро Чижевський і багато інших українських мислителів і громадських діячів. У наш час українські філософи В.Г. Табачковський, М.Ф. Тарасенко, О.І. Яценко зі своїми колегами провели значну дослідницьку роботу, спрямовану на поглиблення наших уявлень про сучасну структуру ціннісних орієнтирів людини, її ідеалів і прагнень.

Минуле сторіччя виявилось найбільш динамічним і вражаючим за темпами і обсягом науково-технічних новацій. У той же час суспільна думка не полишала спроб знайти відповіді на найболючіші питання стосовно ідеалів і цінностей, які людство втрачає і якими, навпаки, збагатилося. Важливою ілюстрацією цього була й духовна атмосфера II Ватиканського Собору (1962-1965), яка відобразила актуальні суспільні тривоги й очікування, спричинені глибокими і стрімкими змінами, які стали наслідком людської життєдіяльності.

Можна зазначити, що в церковному середовищі певні зміни почалися ще до початку II Ватиканського собору, коли кардинала Ронкаллі обрали на папський престол. Певною демонстрацією відкритості до змін стало те, що новий папа прийняв ім'я Іоанн XXIII. Його далекий попередник на папському престолі, який теж мав це ім'я, неаполітанець Бальтазар Косса (1370-1419) ще за життя був звинувачений у піратстві, вбивствах, содомії, інцесті, непотизмі, привласненні величезних коштів та інших злочинах. Злочини, зловживання і аморалізм цього понтифіка були настільки значними, що в 1414 році його визнали антипапою і він змушений був рятуватися втечею. Тому можна сказати, що прийняття кардиналом Анджело Джузеппе Ронкаллі імені Іоанн XXIII було певним символом повернення до усталених моральних норм і біблійних цінностей.

Собор відзначав, що рід людський нині переживає нову епоху своєї історії, коли глибокі й стрімкі зміни, викликані людським розумом і його творчою діяльністю, стають глобальними і позначаються на самій людині, на її судженнях, на її способі мислення і діях стосовно матеріального світу і самих людей. Очевидно, що суспільні і культурні перетворення відбиваються і на релігійному житті.

Саме тут і виникають основні проблеми, пов'язані з кризою зростання. У документах Собору зазначається: «Хоча людина надзвичайно поширює свою могутність, їй усе ж не завжди вдається повернути могутність на служіння самій собі. Намагаючись усе глибше проникнути в найпотаємніші глибини своєї істоти, людина часто починає все більше сумніватися в самій собі. Поступово все більше розкриваючи закони суспільного життя, вона з подивом розмірковує над тим, який їй потрібно надати напрямок»ⁱ.

Складна ситуація входження людства в епоху науково-технічної революції позначилась не тільки на церковному переосмисленні її. Визначний філософ ХХ ст. Мартін Хайдегер саме в той же час ставив важливі для людини запитання. Він підкреслює: «Насправді страшно не те, що світ стає повністю технізованим. Більш жахливим є те, що людина не підготовлена до такої зміни світу, що ми ще не спроможні усвідомити те, що по суті лише починається в цьому столітті атому»ⁱⁱ. І Мартін Хайдегер разом з багатьма своїми колегами-філософами, і науковці-природознавці, і більшість державних діячів передових капіталістичних країн, і церковні ієрархи, які ініціювали проведення Собору, прагнули не лише зрозуміти особливості сучасного розвитку світу. Йшлося про свідоме приєднання до цього процесу.

«Ніколи ще рід людський не мав у такому достатку багатства, можливостей та економічної потуги, і все ж донині значна частина мешканців земної кулі страждає від голоду і злиднів, а незліченна їх безліч навіть повністю неграмотні. Ніколи ще у людей не було настільки гострого почуття свободи, як тепер, і в той же час з'являються все нові види соціального і духовного поневолення. Хоча світ настільки живо відчуває свою єдність і залежність окремих людей один від одного в неминучій для них солідарності, його роздирають на частини сили, які жорстоко борються між собою. Донині тривають гострі політичні, соціальні, економічні, расові та ідеологічні розбіжності, і не усунена небезпека війни, що загрожує зруйнувати все дотла»ⁱⁱⁱ, – стверджували учасники II Ватиканського собору.

Організатор Собору папа Іоанн ХХІІІ однозначно бажав, щоб унаслідок цього поважного зібрання ієрархів Церкви вона постала відкритою перед світом. Отже, завдання Собору – не відкинути і засудити існуючі реалії сучасності, а усвідомлюючи їх, провести давно назрілі церковні реформи. Очевидно, що зміни в суспільному умонастрої реально ставлять під сумнів успадковані цінності, особливо це стосується молоді, яка стає не тільки нетерплячою, але й бунтівною від внутрішнього неспокою. Усвідомлюючи своє значення в суспільному житті, вона бажає скоріше взяти в ньому участь. Батьки та вихователі, які не завжди усвідомлюють напрям і глибину змін, відчують усе більші труднощі в спілкуванні з молоддю.

Католицька церква зазначеної доби цілком свідома глибини і актуальності проблем переходу від однієї системи ідей, норм і цінностей до нової: «Створюється враження, що суспільні установки, закони, а також спосіб мислення і сприйняття, успадкований від предків, не завжди належним чином пристосовані до сучасного стану речей; звідси і явна розгубленість в обранні способу діяльності і в самих її нормах. Нарешті, нові умови позначаються і на релігійному житті. З одного боку, більша критична здатність очищає її від магійної концепції світу і від забобонів, які все ще побутують, і з кожним днем вимагає все більш особистої і дієвої прихильності вірі, завдяки чому багато хто приходить до більш живого почуття Бога. З іншого боку, все більше число людей практично відходить від релігії. На відміну від минулих часів, заперечення Бога і релігії або ж відсторонення від них не є вже чимось надзвичайним і суто особистим: тепер це нерідко виставляється як вимога наукового прогресу або ж якогось нового гуманізму. Усе це в багатьох країнах відображається не тільки у філософських вченнях, але найглибшим чином позначається і на літературі, мистецтві, на розумінні гуманітарних наук та історії, і навіть на цивільних законах, отже, багатьох людей охоплює справжнє сум'яття»^{iv}.

У цих спостереженнях і роздумах відчувається те, що філософ назвав «укоріненістю творінь людини». «Тому ми ставимо таке запитання: – пише

М. Хайдегер, – чи зможе людина з утратою старої вкоріненості досягти нового ґрунту для вкорінення і стояння, такий ґрунт і основу, на яких по-новому процвітатиме сутність людини і всі її труди навіть в атомний вік?»^v Але було б необачним нападати на світ техніки, дивитись на нього як на знаряддя диявола, переконаний філософ. Техніка допомагає нам у житті, допомагає нам досягати успіхів. Проблема в тому, щоб не стати рабами машини, щоб не стати прив'язаним до техніки, а залишитись вільними від машин. Сказавши «так» техніці, тобто впустивши її в наше життя, ми повинні сказати техніці «ні», залишивши її серед речей, які не є абсолютними. «Я б назвав це відношення, – зазначає М. Хайдегер, – одночасно «так» і «ні» світу техніки старим словом – «відстороненість від речей»^{vi}.

Зауваження філософа повертає нас до ідей і цінностей Іншого Філософа – Ісуса Христа, який стверджував: «Блаженны нищие духом, ибо их есть Царство Небесное» (Мф. 5, 3). Бо саме тут і йдеться про відстороненість, неприв'язаність до речей, про що говорив і Сіддхартха Гаутама, Будда. Пояснюючи сутність першого блаженства, митрополит Петро Могिला зазначав, що це – «учення про багатство і речі мирські: якщо вони приходять до кого у великій кількості, по благодаті Божій, той повинен ними користуватись не так, як повний їх володар, але як управитель, і не повинен бажати їх з надмірною жадібністю серця»^{vii}.

Якщо звернутися до української літератури, особливо до творів, у яких очевидне глибоке філософсько-релігійне підґрунтя, то ми й тут знайдемо багато з того, про що розмірковували філософи і богослови, про що йшлося на зазначеному Соборі. Так, герой роману Валерія Шевчука «Три листки за вікном» священник Ілля Турчиновський переживає складну внутрішню драму роздвоєння світогляду між релігійними канонами та натурфілософським мисленням, що вилилося в пошуки гармонії світу. Тому біблеїзми в устах і роздумах героя є природними, вони виконують стилізаційну роль. Біблеїзми набувають додаткової конотації. Цитування біблійних текстів супроводжується семантичною деривацією, що зумовлює створення нового смислу у світлі

нового контексту художнього твору. Біблійні тексти творчо використовуються в повісті, вони стають вихідними для роздумів про людське життя, опорою для моральних орієнтирів: «Гаразд, – сказав я. – Ви мене вб'єте. А що здобудете? Ви забрали мою одягу і гроші, – сказав я, – все, що маю. За це вас покарає господь, але не так страшно, як після того, коли загубите невинну душу. Пам'ятайте про пекло, – застеріг я, – кипітимуть ваші душі в смолі, і кричатимете од болю, а мукам своїм кінця не дочекаєтеся»^{viii}.

«Що може бути ліпшого на білому світі за такий вечір, – подумав я, – адже все віщає про добро і злагоду?! Вибач ближньому і не помножуй зла, адже помножене зло породжує нове, і так без кінця. Без покірливості людина перетворилася б на звіра, а це те, що може ввергти світ у загибель»^{ix}.

«Зрештою я переконався ще в одному: не будь надмірно впевнений. Заповідь «не осуди» розуміють просто: не осуджуй, а я розумію її – щоб не осуджувати, не будь надмірно впевнений»^x.

Якщо Іллю Турчиновського біблійні заповіді спонукають до глибоких роздумів та самовдосконалення і є вагомим позитивним началом його світогляду, то для Киріяка Сатановського вони є механічно засвоєними. Світосприймання Сатановського намагається знайти «шпарину» для утвердження свого цинізму й спростування цих заповідей для себе. Герой-оповідач «третього листка» живе вже в ХІХ сторіччі.

Внутрішні ж монологи Киріяка Сатановського (далекого нащадка попередніх Турчиновських), який здійснює свої мандрівки серед “лісу людей”, – те ж прагнення пізнати світ, але в дещо інший спосіб. У цих монологах урочиста тональність, притаманна роздумам Іллі Турчиновського, відсутня. Її руйнує хоча б уживання поряд лексем на позначення антиподів «бог, чорт» як однорідних у картині світу Сатановського понять «вишньої сили». Нерозділеність цих понять у світосприйманні героя підсилює вислів «чи як там його», що має відтінок зневажливості. У результаті сам Сатановський, на відміну від свого попередника, постає людиною не «вивищеного духу», а навпаки – циніком, про що свідчать його зізнання у своїй зневірі:

«Натомість я побачив хату, в якій народився, з неї вийшов із книгою під пахвою мій батько – секретар земського суду. Пішов просто на мене, і я знав, яку книгу несе. Був то катехізіс, а в ньому всі десять заповідей, яких навчав мене щодня. Я міг проказати ті заповіді одним духом, для цього треба було тільки звести очі, і слова самі рвалися б мені з рота. Вони значили для мене небагато, як і молитва, що її треба було прочитати вранці та ввечері. Так, я повторював щодня «не вкради», але що значило воно для моєї душі, коли бачив, як поліцейські та чиновники гребуть собі чуже у вигляді подарунків та хабарів. Я казав: «Шануй батька свого, – але коли по сусідству діти викинули на мороз хмільного батька, я сміявся, як і всі навколо. Спокійно дивився, що навколо содом і гоморра, й байдуже ставився до тих, хто неправедно клявся чи неправедно судив ближніх своїх», – згадує Сатановський^{x1}.

Письменник вибудовує інтертекстуальність художнього тексту на діалозі двох світоглядів. Чиновник-хабарник вдається до цитування Святого письма, свідомо спотворюючи його суть і в такий спосіб вибудовуючи «філософське підґрунтя» своїм діям, виставляє себе за зразок і дорікає праведникові. Отже, йде спекулятивне переосмислення персонажем твору суті біблеїзмів, вихоплених із контексту, їх фальсифікація, оскільки збереження змісту знака в новому контексті є неможливим. Інтертекстеми стають засобом визначення ціннісних орієнтирів персонажів, а також світоглядних позицій автора: «Я згадував батька <...> не зробився господарем і не нажив маєтків, як це зуміли його колеги. На ньому полатаний мундир, чоботи руді із такою кількістю латок та набійок, що гупають навіть на піску. Біля нього, батька мого, виступає столоначальник – цей уже в новому мундирі і в лискучих, тонкої шкіри чоботях.

– Самі винуваті, Автомоне Борисовичу, – каже він. Спаситель вістив: всякое даяніє – благо, і всяк дар совершенен. Ви через свою гордість зневажаєте слово Спасителя, а у вас, вельмишановний, родина на шиї. Я от збираюся купити собі сільце і тоді буду спокійний: мої діти з торбами не підуть. А ви не думаєте про своїх дітей – ким же вони стануть?

– Як бог приведе, – мовив батько тихим голосом»^{xii}. Інтертекст у структурі розглядуваного художнього тексту стає діалогізуючим чинником, засобом відображення ідеологічного протистояння як протистояння ціннісних уподобань.

Проблема свободи і свободної волі, як однієї з найвищих цінностей, також залишається в центрі уваги Собору, оскільки це пов'язано з вибором людиною добра чи зла. «Але людина може звернутися до добра тільки з свободної волі, і цю свободу так високо цінують наші сучасники і так полум'яно до неї прямують, що саме по собі цілком правильно. Але нерідко вони поведуться з нею хибно, використовуючи її як можливість робити все, що завгодно, навіть зло, аби це було приємно»^{xiii}. Зі свободою пов'язана і людська гідність, якої людина досягає лише в тому випадку, коли вона не поневолена пристрастями, коли прагне до своєї мети, вільно вибираючи добро, і знаходячи для цього належні допоміжні засоби, успішно проявляючи майстерність і старанність. Петро Могила привносить у поняття свободи важливий аспект, коли зазначав: «Свобода людини є довільне, незалежне бажання, яке походить від розуму або розумної душі, робити добро або зло»^{xiv}. Тобто, свобода – це те, що залежить від волі.

Творча праця є провідним елементом самореалізації людини. Тому і в декларації II Ватиканського собору «Про релігійну свободу» зазначено: «Згідно з людською гідністю сама природа людей, які є особистостями, тобто обдаровані розумом і свободною волею, а тому й наділені особистою відповідальністю, спонукає і морально зобов'язує всіх і кожного з них шукати істину, і перш за все ту, яка відноситься до релігії. Вони зобов'язані також триматися пізнаної істини і будувати все своє життя згідно з вимогами цієї істини. Проте виконати це зобов'язання відповідно до своєї власної природи люди можуть лише в тому випадку, якщо вони володіють психічною свободою і разом з тим свободою від будь-якого зовнішнього примусу»^{xv}. У цих ідеях закладено глибинний філософський смисл, до якого завжди звертаються філософи.

Проблема смислу життя також є однією з надзвичайно важливих для мислячої людини. Певною мірою вона розкривається через усвідомлення сутності буття взагалі і місця в ньому людини. Отже, у документах Собору зазначається: «У наші дні рід людський, захоплюючись власними відкриттями та власною міццю, все ж часто задає тривожні запитання про нинішній розвиток світу, про місце і призначення людини у всесвіті, про сенс своїх особистих і колективних зусиль і, нарешті, про кінцеву мету світу і людини... Бо необхідно врятувати людську особистість і оновити людське суспільство. Тому осередком всього нашого викладу буде людина в її єдності та повноті, з тілом і душею, з серцем і совістю, з розумом і волею»^{xvi}.

Отже, складна проблема пошуків людиною смислів буття, яка спирається на вподобані нею цінності й ідеали, залишається важливим аспектом людського буття, що спонукає нас повсякчас замислюватись над тим, що відбувається у світі, і якою мірою причетні ми до цього, якою мірою відповідальні за те, що відбувається. Очевидно, що це значною мірою залежить не від того, чи ти людина віруюча, чи ні, а від того, якими цінностями ти послуговуєшся у своєму житті. Саме це й спонукає нас повсякчас повертатись до начал.

ⁱ Документи II Ватиканського собора / Пер. с лат. Андрея Ковалю. – Москва: Паолине, 1998. – С. 380.

ⁱⁱ Хайдеггер М. Отрешенность // М. Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге: Сборник. – Москва: Высшая школа, 1991. – 192 с. С. 108.

ⁱⁱⁱ Документи II Ватиканського собора. – С. 380.

^{iv} Там само. – С. 382-383.

^v Хайдеггер М. Отрешенность. – С. 109.

^{vi} Там само. – С. 109-110.

^{vii} Православное исповедание или Изложение Российской веры Петра Могилы. – Москва: Благовест, 1996. – С. 107.

^{viii} Шевчук В. О. Ілля Турчиновський (листок перший) : [повість] / Шевчук В. О. // Три листки за вікном : [роман-триптих]. – К. : Рад. письменник, 1986. – С. 24–25.

^{ix} Там само. – С. 29.

^x Там само. – С. 85.

^{xi} Шевчук В. О. Ліс людей, або “чорна книга” Киріяка Автомоновича Сатановського (листок третій): [повість] / Шевчук В. О. // Три листки за вікном : [роман-триптих]. – К. : Рад. письменник, 1986. – С. 326-327.

^{xii} Там само. – С. 327.

^{xiii} Документи II Ватиканського собора. – С. 390.

^{xiv} Православное исповедание или Изложение Российской веры Петра Могилы. – С. 31.

^{xv} Документи II Ватиканського собора. – С. 285-286.

^{xvi} Документи II Ватиканського собора. – С. 379.